

Baba, M. C. (2023). "Pakistan". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (2), 227-232.

Tanıtım Yazısı

ÜLKE TANITIMI
COUNTRY PRESENTATION

PAKİSTAN*

Pakistan

Hazırlayan: Mert Can BABA**

* Geliş Tarihi / Received: 13.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1404583>

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, mertcbaba@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1270-4078>

Pakistan adıyla bilinen ve Güney Asya'da yer alan ülkenin tam adı Pakistan İslam Cumhuriyeti'dir. Pakistan, kelime manası olarak *temiz ülke* anlamına gelmektedir ve kurulacak devletin varsayılan eyaletlerinin baş harflerinden türetilmiştir (Pencap, Afgan (Kuzeybatı Serhad eyaleti), Keşmir, Sind ve son olarak Belucistan'ın son eki). Ülkenin İngilizce ve Urduca olmak üzere iki resmî dili vardır. Resmî tüm işlerde İngilizce kullanılırken, Urduca ise ulusal dil olarak kabul edilmekte ve halk arasında konuşulmaktadır. İngilizce ve Urducaya ek olarak Pencabi, Sindhi, Seraiki, Peştuca ve Beluci dilleri de Pakistan'da konuşulan diller arasındadır. 881.913 km² yüzölçümüne sahip olan Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin başkenti İslamabad'tır. İslamabad'ın nüfusu yaklaşık olarak 1.1 milyon kadardır. Karaçi, Lahor, Gujranvala, Peşaver, Hidereabad ve Faysalabad ise diğer önemli Pakistan şehirleri olarak bilinmektedir. Yönetim şekli Federal Parlamenter Anayasal Cumhuriyet olan Pakistan'ın mevcut Devlet Başkanı Arif Alvi'dir. Pakistan Parlamentosu 342 üyeden oluşan Ulusal Meclis ile birlikte 104 üyesi bulunan bir senatodan oluşturulmuştur. Buna ek olarak her eyaletin yerel olarak seçimler vasıtasıyla göreve getirdiği milletvekillerinden oluşan Eyalet Meclisi vardır. Yine her bir eyaletin kendi Eyalet Başbakanı ve merkezî yönetim tarafından atanan ve merkezî yönetimi temsil eden bir Eyalet Valisi bulunmaktadır.

Bir Güney Asya devleti olan Pakistan'ın güney sınırında Hint Okyanusu, doğusunda Hindistan, batısı ve kuzeyinde Afganistan ve güneybatısında ise İran yer almaktadır. Hindistan ile 3190 km, Afganistan ile 2670 km, İran ile 959 km, Çin ile 438 km sınırı olan ülkenin Umman Denizi ile kıyı şeridi ise 1046 km uzunluğundadır. Güney kesimlerinde yarı tropikal bir iklim, iç ve yüksek kesimlerinde ise karasal iklim hüküm sürmektedir.

Devletin resmî para birimi Pakistan Rupisi (PKR)'dir. Pakistan'da ortalama yaşam süresi 67,3 yıl ve okuma-yazma oranı %5,9 olarak kabul edilmektedir.

Tarihçe

Pakistan'ın 1947'den önceki tarihi Hindistan ile ortak kabul edilmektedir. İngilizlerin sömürge İmparatorluğu olarak bilinen Britanya döneminde Hindistan'ın sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar, bağımsız bir devlet kurma arayışına girişmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından İngiltere'de iktidara gelen İşçi Partisi, artan kamuoyu baskısı sebebiyle Hindistan'dan çekilme kararını açıklamıştır. Bölge Genel Valisi Lord Mountbatten, İngiltere'nin çekilme kararından sonra bölgede Doğu ve Batı Pakistan olmak üzere iki bölgeyi bir devlet kurulması planını açıklamıştır. Bu plan hem Hindular hem de Müslümanlar tarafından kabul görmüştür. 19 Temmuz 1947 tarihine gelindiğinde İngiltere Parlamentosu bu planı onaylamış ve 14 Ağustos 1947'de bu tasarı fiilen uygulanmaya başlamıştır. Pakistan ilk yıllarında Doğu Pakistan ve Batı Pakistan adında bölgede iki ayrı devlet hüküm sürse de 1971 Aralık ayında Doğu Pakistan, Batı Pakistan'dan ayrılmış ve Bangladeş adıyla ayrı bir devlet haline gelmiştir.

Pakistan'ın kurucu Genel Başkanı Muhammed Ali Cinnah'ın 1948'de vefat etmesi üzerine ülkede siyasi karışıklıklar baş göstermiş ve ülkenin anayasasının oluşturulması Şubat 1956 tarihine kadar askıda kalmıştır. 1956 yılında oluşturulan ilk anayasayla birlikte devletin adı Pakistan İslam Cumhuriyeti olarak kabul edilmiştir. 1958 yılına gelindiğinde Devlet Başkanı İskender Mirza, sıkıyönetim ilan ederek siyasi partileri kapatmış ve Anayasayı yürürlükten kaldırmıştır. İskender Mirza tarafından Başbakanlık görevine getirilen General Eyüp Han, 1958 yılı Ekim ayında yaptığı darbeyle İskender Mirza'nın yerine Devlet Başkanı olmuş ve 10 yıl boyunca ülkeyi askerî rejimle yönetmiştir. Bu süreçte devletin adı Pakistan olarak değiştirilmiş olsa da 1973'te yürürlüğe giren yeni Anayasayla devletin adı yeniden Pakistan İslam Cumhuriyeti olarak kabul edilmiştir.

Eyüp Han'dan sonra göreve gelen Yahya Han Döneminde de karışıklıklar sürmüş ve Bangladeş'in bağımsızlığını ilan etmesi de bu döneme tekabül etmiştir. Yahya Han'dan sonra sol politikalarla gündeme gelen Zülfikar Ali Butto yönetimi ele almıştır. Ancak 1977 seçimlerinde yaşanan karışıklıklar neticesinde yine bir darbe ile bu sefer Muhammed Ziyaülhak yönetime el koymuştur. Darbenin ardından Butto 1979 yılında idam edilmiş ve bu dönemde İslamlaşma politikalarına hız verilmiştir.

1990'lı yıllara gelindiğinde Benazir Butto ve Navaz Şerif siyasette ön plana çıkmışsalar da yönetimleri görevden alma veya istifalardan dolayı uzun sürmemiştir. Her iki lider de yurtdışına sürgüne gönderilirken ülkede istikrar sağlanamamıştır. Tüm bunların neticesinde 1999'da ülkede yeniden bir darbe yaşanmış ve Pervez Müşerref 2008 yılına kadar yönetimde kalmıştır. Pervez Müşerref 2013

yılındaki seçimleri kazanarak iktidarda kalmış olsa da 2017 yılında görevden uzaklaştırılmış ve İmrah Han Başbakan seçilmiştir. Son olarak 13 Ağustos 2023 seçimlerinde Anvarul Hak Kakar Başbakan seçilmiş ve günümüzde de görevini sürdürmeye devam etmektedir. Pakistan'ın Cumhurbaşkanlığı görevini ise 9 Eylül 2018 tarihinden itibaren Arif Alvi sürdürmektedir.

Coğrafya ve İklim

Etrafı dağlarla çevrili bir coğrafi konumda yer alan Pakistan'ın kuzeyinde Hindikuş, Karakurum ve Himalaya Dağları yer almaktadır. Bu dağların zirve noktaları yer yer 7000 metrenin üzerine çıkmaktadır. Ülkenin batı bölümündeki dağlar orta yükseklikte olmakta birlikte Afganistan ile ulaşımı sağlayan Hayber Geçidi de burada yer almaktadır. Ülkenin güneybatısında yer alan Belüçistan Bölgesi ise çöl ve yarı çöl özelliği gösteren bir plato şeklindedir. Başkent İslamabad ve Umman Denizi arasında kalan ovalık bölge ülke yüzölçümü olan 881.913 km² alanın yaklaşık olarak üçtüsünü oluşturmaktadır. Pakistan'ın güneydoğusundaki Hindistan sınırında Tar Çölü yer alırken, ülkenin en önemli tarım ve yerleşim merkezi de İndus Nehri'nin geçtiği Pencap Ovası'dır. Tarım ülkesi olan Pakistan'ın tarım alanlarının önemli bir kısmı İndus Nehri'nin suladığı ovalardır. Buralarda çoğunlukla çeltik, buğday ve pamuk yetiştirilmektedir. Bunlara ek olarak tütün, hurma, şeker kamışı ve turuncgiller de Pakistan'ın tarım ürünleri arasında yer almaktadır.

Pakistan'ın doğu kesimlerinde Pencap Tip olarak adlandırılan ve yaz ayları yağışlı geçen muson iklimi, batı kesimlerinde kışları yağışlı geçen karasal iklim ve güney kesimlerinde ise tropikal iklim görülmektedir. Genelde kurak bir ülke olan Pakistan'ın yağış miktarı ovalarda (150mm) ve dağlarda (1500mm) büyük farklılıklar göstermektedir. Ülkenin %4,6'sını kapsayan ormanlık alan ise kuzeyde bulunan dağların yamaçlarında yer almaktadır. Ülkeyi boydan boya geçerek Umman Denizi'ne dökülen İndus Nehri sulama ve üzerine kurulan barajlar vasıtasıyla enerji üretimine ek olarak ulaşım amaçlı da kullanılmaktadır.

Nüfus

2023 IMF tahminlerine göre Pakistan'ın nüfusu 231.532.000 olarak öngörülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı'nın 2023 verilerine göre dünyanın en kalabalık ülkeleri sıralamasında dokuzuncu sırada yer alan Pakistan'ın nüfus artış hızı aile planlama programlarının da desteğiyle 1980'li yıllarda %3 iken 2006 yılında %2'ye düşürülmüştür. Pakistan'daki son nüfus sayımı 1988 yılında yapıldığından dolayı nüfus hakkındaki rakamların kesinliği yoktur. Pakistan nüfusunun %28'ini çalışabilir işgücü oluştururken, çalışan nüfusun %50'si tarım, %18'i imalat ve %17'si de ticaret sektöründe yer almaktadır. Bununla birlikte Pakistan'daki işsizlik oranı kırsalda %6 civarındayken bu oran kentlerde %9'a ulaşmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı'nın verilerine göre ülke nüfusunun %12'si yoksulluk sınırının altındayken, %50'sinin de yoksulluk sınırında yaşadığı tahmin edilmektedir. Yurtdışında ise yaklaşık 9 milyon Pakistanlı işçi olduğu düşünülmektedir. Pakistan İslam Cumhuriyeti, Endonezya'nın ardından dünyada en fazla Müslüman'ın yaşadığı ülke konumundadır. Pakistan'ın etnik yapısı %45 Pencabi, %15 Peştun, %15 Sindhi, %10 Seraik, %8 Muhacir (kuruluş safhasında Hindistan'dan göç eden ve Urduca konuşan Müslüman kesim), %4 Beluci ve %3 diğer unsurlardan oluşmaktadır.

Ekonomi

Tarıma elverişli toprakları, genç nüfusu, ticaret koridoru üzerinde bir geçiş noktası olması gibi birçok avantaja sahip olan Pakistan; istikrarsızlık, sınır problemleri, Afganistan'ın işgalinin olumsuz etkileri, iç sorunlar gibi meseleler yüzünden sahip olduğu avantajları kullanamamaktadır ve potansiyel ekonomi gücüne erişememiş halde bulunmaktadır.

Pakistan ekonomisinde gayri safi yurt içi hasılanın yaklaşık olarak %21'ini oluşturan tarım sektörü büyük paya sahiptir. Pakistan'ın temel tarım ürünleri; buğday, pirinç, şeker kamışı, mısır ve pamuktur. Endüstriyel büyümede ise en büyük rol tekstil sektöründedir. Pamuk ve yün dokumacılığı, deri mamulleri, hazır giyim sanayi, çimento, şeker, sağlık ürünleri ve meşrubat vb. ürünler Pakistan'ın endüstri ürünlerinin temelini oluşturmaktadır. Buna ek olarak kimyasal madde üretimi konusunda da önemli gelişmeler yaşanmaktadır.

Pakistan'ın toplam ihracatı 2020-2021 verilerine göre 25,3 milyar dolar, toplam ithalatı 44,5 milyar dolar (2020-2021), toplam döviz rezervi 19 milyar dolar (Mart 2022) civarındadır. Pakistan'ın en fazla ithalat yaptığı ülkeler: Çin, Birleşik Arap Emirlikleri, Endonezya, Amerika Birleşik Devletleri, Suudi Arabistan ve Katar; en fazla ihracat yaptığı ülkeler ise Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Birleşik Arap Emirlikleri, Almanya, Hollanda ve Afganistan'dır.

Pakistan yer altı kaynakları bakımından zengin sayılabilecek bir ülkedir. Belucistan'da doğal gaz rezervleri yer alırken buna ek olarak az miktarda petrol, demir, bakır, kireçtaşı, tuz ve düşük kalitede kömür rezervi vardır. Ancak rezerv bölgelerinde Pakistan Hükümeti kontrolü sağlayamadığı için yerel aşiretler bölgedeki doğal gaz rezervlerinden hak istemektedirler. Bölgede faaliyet gösteren yabancı sermayeye ait şirketler de Marri ve Bugti gibi aşiretlerin faaliyetleri sebebiyle birtakım sorunlar yaşamaktadır. Ayrıca Belucistan'daki doğal gaz rezervlerinin taşınmasında kullanılan boru hatlarında ve ülke genelindeki enerji kesintileri sebebiyle sıklıkla sorunlar yaşanmaktadır.

Keşmir Sorunu

1947 yılında bağımsız bir devlet haline gelen Pakistan, kısa tarihi boyunca büyük sorunlarla mücadele etmek zorunda kalan bir ülke olarak göze çarpmaktadır. İstikrarlı bir süreç yaşayamayan Pakistan, kuruluşundan bu yana darbeler, suikastlar, sınır çatışmaları, askerî yönetimler, terör ve göçmen sorunlarıyla mücadele etmiştir. En şiddetli sorunu ise bir sınır problemi olarak görünen Keşmir Bölgesi hâkimiyeti sorunudur.

Keşmir adıyla bilinen Camnu ve Keşmir Bölgesi, İngiltere'nin Hindistan coğrafyasından çekilmesinden sonra Hindistan ve Pakistan arasında büyük bir sorun haline gelen bölgenin adıdır. Asya'nın merkezinde yer alan bu bölge "Asya'nın Kalbi" olarak da bilinmektedir. Hindistan ve Pakistan arasında süregelen bu sorunun temeli 1819 yılında Sihlerin bölgeyi ele geçirmesiyle başlamıştır. Bu dönemden itibaren sürekli bir rekabet bölgesi haline gelen Keşmir, İngiltere'nin sömürge faaliyetlerinin

bölgede görünürde bitmesinin akabinde 1947 yılında bölgede iki bağımsız devletin meydana gelmesinden sonra daha büyük bir sorun haline gelmiştir. Halkının çoğunluğu Müslüman olan bu bölge Hindistan ve Pakistan'ın kurulduğu dönemde bağımsız bir bölge olarak kalsa da daha sonra İngiltere'nin bölgeye müdahalesiyle Hindistan'a bağlı bir eyalet statüsünde kazanmıştır. İngiltere bölgeye istediği ülkeye bağlanma imkânı sunmuştur. Halk Pakistan'a katılmayı istemiş; ancak dönemin Prensi Maharaja Hari Singh Hindistan'a katılma kararı almıştır. İki ülkenin de birbirlerine karşı toprak kaybettiklerini düşünmesi, yıllardır süregelen çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Keşmir hâkimiyeti için İlki 1947, ikincisi 1965 ve üçüncüsü 1999 yıllarında olmak üzere üç büyük savaş meydana gelmiştir.

Nüfusunun önemli bir çoğunluğu Müslüman olan bu bölge (%85) Pakistan'ın bir parçası gibi görünüyorsa da kontrolü Hindistan'da kalmıştır. Nüfus ve coğrafi bakımdan Pakistan'a daha yakın olarak görünen Keşmir bölgesi, azınlık olan Hinduların, Hindistan tarafından desteklenmesiyle çözüm bulunamayan bir sorun haline gelmiştir. Konunun Hindistan tarafından Birleşmiş Milletler'e taşınmasına rağmen çözülememesi bölgenin jeostratejik öneminden ileri gelmektedir. Pakistan ve Çin arasındaki Karakorum Geçidi, Keşmir'in kuzeyinden geçerek Çin ve Pakistan arasında bir köprü vazifesi görürken aynı zamanda Hindistan'ı da Orta Asya, Hazar Denizi ve dolayısıyla Avrupa'ya bağlayan önemli bir bölgedir. Bölgenin Pakistan için bir diğer önemi ise Keşmir'den çıkan ya da Hindistan'dan başlayıp Keşmir üzerinden Pakistan'a gelen su kaynaklarıdır. Bahsedilen su kaynakları Pakistan'da yaklaşık olarak 83 milyon dönümlük bir alanın su ihtiyacını karşılamaktadır.

1948 yılında Hindistan'ın Birleşmiş Milletlere müracaatıyla uluslararası bir mesele haline gelen Keşmir Sorunu, ulusal ve uluslararası menfaatleri doğrultusunda büyük güç kabul edilen devletleri de konuyla doğrudan ilgilenmeye sevk etmiştir. İngiltere, Rusya, ABD ve Çin'de çıkarları doğrultusunda Keşmir Sorunu ile alakadar olmaktadır. Özellikle 1949 yılında kurulan Çin Halk Cumhuriyeti, 1950 yılında Tibet'in kadim Çin'e ait olduğu fikrinden hareketle bahsi geçen bölgeyi işgal etmiştir. Bu durum sonucu Hindistan ile Çin ilişkileri de bozulmuştur. Dönemin Hindistan Başbakanı Nehru'nun öncülüğünde bu gerginlik çözüme kavuşturulsa da Hindistan'ın Çin ile çatışmaya girmemesinin asıl sebebi Keşmir sorununda Çin'i kendi tarafına çekmek ve olası Çin-Pakistan yakınlaşmasının önüne geçme stratejisidir.

1959' da Dalay Lama'nın Tibet'ten kaçarak Hindistan topraklarında Tibet Hükümeti kurması Çin ve Hindistan ilişkilerinin yeniden bozulmasına ve çatışmalar yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Pakistan-Çin ilişkileri ise 1963'te yapılan anlaşma ile McMahon sınırlarının belirlenmesinden sonra ülkeler arası stratejik ortaklık temelleri atılmış ve ilişkiler olumlu yönde geliştirilmeye devam etmiştir.

Pakistan'ın Üye Olduğu Uluslararası Kuruluşlar

Pakistan İslam Cumhuriyeti'nin üyesi bulunduğu başlıca uluslararası kuruluşlar: Birleşmiş Milletler (BM), Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO), Asya Kalkınma Bankası (ADB), Gelişen Sekiz Ülke Teşkilatı (D-8), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), İngiliz Uluslar Topluluğu, Güney Asya Bölgesel İşbirliği Teşkilatı (SAARC), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Şanghay İşbirliği Örgütü / Gözlemci Üye (ŞİÖ), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği / Diyalog Ortağı (ASEAN), Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO)'dür.

Türkiye-Pakistan İlişkileri

Türkiye ve Pakistan arasındaki ilişkiler, Pakistan'ın kurulduğu 14 Ağustos 1947 yılına dayanmaktadır. Genel olarak ilişkiler dostluk ve kardeşlik çerçevesinde sürdürülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin verdiği bağımsızlık mücadelesinde büyük destek sağlayan Pakistan, Türkiye'nin bu mücadelesinden etkilenmiş ve hatta kendi bağımsızlık mücadelesine ilham kaynağı yapmıştır. Pakistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinden (2009), Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) derecesine yükseltilmiştir. Ülkeler arasında üst düzey ziyaretler sürdürülmüş ve ilişkilere kurumsal bir kimlik kazandırılmıştır.

Türkiye-Azerbaycan-Pakistan Üçlü Dışişleri Bakanları Toplantısının ilki Bakü'de 2017 yılında düzenlenmiş, ikinci toplantı ise İslamabad'da 13 Ocak 2021 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Toplantılarda alınan kararlar neticesinde işbirliği olanaklarının artırılması ve bölgesel ilişkilerin geliştirilmesi gagesiyle İslamabad Deklarasyonu imzalanmıştır.

Türkiye ve Pakistan arasındaki dostane ilişkiler uluslararası konular ve seçimlerde geleneksel olarak karşılıklı destek şeklindedir. Türkiye'nin Müslüman ülkeler arasındaki en önemli müttefiki olarak Pakistan göze çarpmaktadır. Ancak ekonomik ilişkilerimiz siyasi ilişkilerimiz kadar gelişmiş düzeyde değildir. Yaklaşık 150 milyon dolarlık ithalatımız karşısında ihracatımız 50 milyon dolar civarındadır.

Pakistan ile Türkiye arasındaki ticaret ağında Türkiye'nin ithal ettiği başlıca ürünler; pamuk dokuma kumaşlar, giyim eşyaları ve aksesuarlar, sentetik organik renklendirici ürünler, PVC ve kauçuk temelli lastiklerdir. Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerde ise pamuk, tekstil malzemeleri, temel sanayi malzemeleri, kimyasal maddeler ve kimyasal ürünlerle birlikte metal eşyalardan ibarettir.

Pakistan'da toplamda 17 adet Türk sermayeli firma faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu Türk firmaların en çok yatırım yaptığı sektörler ise enerji, altyapı projeleri, finans ve müteahhitlik sektöründedir. Türkiye'de ise 233 adet Pakistan sermayeli firma yer almaktadır. Pakistan'ın Türkiye'deki toplam yatırımları 691 milyon dolar civarındadır. Bu firmalar otomotiv, makine, ticaret, elektronik, telekomünikasyon, ticaret ve bankacılık sektörlerinde yoğunlaşmıştır.

Kaynaklar

Çamkerten, İ. (2021). "Pakistan Devleti'nin Uluslaşma Süreci ve Kimlik İnşası". *Academic Social Studies*. 5 (16), 225-233.

Çetinkaya, G. (2015). "Geçmişten Geleceğe Türkiye Pakistan İlişkileri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3 (14), 472-474.

Eryüksel, A. (2017). "Hindistan Alt Kıtası'nda Pakistan ile Hindistan Arasında Kanayan Bir Yara: Keşmir". *Doğu Araştırmaları*. 17, 47-56.

Geçmişten Bugüne Pakistan Dosyası, <https://www.mepanews.com/gecmisten-bugune-pakistan-dosyasi-47902h.htm> (e.t.: 08 Aralık, 2023).

Güner, İ.; Özcan, A.; Birışık, A. (2007). "Pakistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 34/146-153.

İnsamer Ülke Profili Pakistan, <https://www.mepanews.com/gecmisten-bugune-pakistan-dosyasi-47902h.htm> (e.t.: 08 Aralık, 2023).

İzmir, B. (2023). "Bölünmenin Gölgesinde Bir Zafer: Türkiye'nin Hindistan-Pakistan Ayrılığına ve Pakistan'ın Kurulmasına Yönelik Tutumu". *Atatürk Yolu Dergisi*. (72), 185-199.

Karakaya, İ. ve Nazarı, M. İ. (2023). "Hindistan-Pakistan Çatışmasında Keşmir Sorunu". *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*. 7 (3), 1-22.

Kıranşan, Ç. (2021). "Pakistan'ın Adı ve Kuruluşunda Çavdheri Rahmet Ali ve Bildirisinin Önemi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 40 (70), 362-381.

Pakistan Ülke Profili. (2023). T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü.

Pakistan'ın Ekonomisi, <https://www.mfa.gov.tr/pakistan-ekonomisi.tr.mfa> (e.t.: 07 Aralık, 2023).

Şahbaz, D. (2019). *İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Şimşir, B. N. (1958). "Pakistan Devletinin Kuruluşu". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 13 (4), 128-179.

Türkiye-Pakistan İkili İlişkileri, <https://islamabad-be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/351926> (e.t.: 06 Aralık, 2023).